

LOSY GRECKIEGO ZAPOŻYCZENIA *FILANTROPIA* W JĘZYKU ROSYJSKIM*

Miłość do bliźniego – jedna z fundamentalnych zasad chrześcijaństwa – wyraża się w języku rosyjskim w wielu pojęciach: *человеколюбие, сострадание, сочувствие, сожаление, милосердие* itp. Terminy te funkcjonują w języku rosyjskim od jego zarania. Czy przez wieki zmieniło się ich rozumienie?

W tym artykule chciałabym prześledzić losy dwóch terminów wywodzących swoją etymologię od greckiego wyrazu *φιλανθρωπία* (*filantropia*). Złożenie *filantropia* niesie w sobie dwa znaczeniowe elementy: *φιλέω* „lubić” i *άνθρωπος* „człowiek”. W języku starogreckim objaśniane jest jako: 1. ludzkość, ludzkie uczucie, życzliwość; 2. łagodność, dobroć; 3. Cywilizacja; 4. ulga, poprawa (w chorobie)¹. Do języka rosyjskiego pierwotnie weszło w swym podstawowym znaczeniu: „miłość do człowieka”.

Pierwszy termin, który pojawił się najpierw w języku starosłowiańskim i stamtąd został zapożyczony do języka rosyjskiego to *человеколюбие*, semantyczna kalka gr. *φιλανθρωπία* (*filantropia*). Dal objaśnia ten leksem jako: *любовь к ближнему, сострадание, милосердие*. (Dal, 4, 387). Taki opis wyraźnie wskazuje na duchowy, religijny wymiar pojęcia. Użycie chociażby wyrazu „bliźni” odsyła nas do przykazania Bożego: „Возлюби ближнего твоего, как самого себя” (Mt. 22, 39). Niewątpliwie

* Artykuł prezentuje częściowe wyniki pracy naukowej finansowanej ze środków na naukę w latach 2005–2007 jako projekt badawczy (1H01D01729)

¹ Zastosowane w pracy skróty:

BTS – *Большой толковый словарь русского языка*, главн. ред. С. А. Кузнецов, Санкт-Петербург 1998.

Dal – В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, совмещенная редакция изданий В.И. Даля и И. А. Бодуэна де Куртенэ в современном написании, т. 1–4, Москва 2006.

MAS-2 – *Словарь русского языка в 4-х томах*, ред. А.П. Евгеньева, Москва 1981–1984.

OSz-4 – *Толковый словарь русского языка*, С.И. Ожегов и Н.Ю. Шведова, Москва 2004.

Oż-73 – С.И. Ожегов, *Словарь русского языка*, Москва 1973.

SRAN – *Словарь церковно-славянского и русского языка*, т. 1–4, Санкт-Петербург 1847

SGP – *Słownik grecko-polski*, opracowanie O. Jurewicza na podstawie słownika Z. Węclewskiego, Warszawa 2000.

Skl. – *Толковый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения*, под ред. Г.Н. Складневской, Санкт-Петербург, 1998.

TSS – В. М. Мокиенко, Т.Г. Никитина, *Толковый словарь языка совдепии*, Санкт-Петербург 1998.

TSU – *Толковый словарь русского языка: В 4 т.*, под ред. Д. Н. Ушакова, Москва 1935–1940.

человеколюбие było jedną z najważniejszych cnót chrześcijanina, która wyrażała się nie tylko w stanie duszy ale i w uczynkach. Współczucie, współcierpienie, miłosierdzie to typowe cechy rosyjskiej mentalności². Na Rusi można wręcz było mówić o kulcie miłości do bliźniego: „А завет их [русских] жизни таков: жить – значит любить ближнего, т. е. помогать ему жить; больше ничего не значит жить и больше не для чего – жить!”³.

*

Epoka radziecka przyniosła ze sobą przewartościowanie dotychczasowych wartości duchowych. Ideologia komunistyczna odrzuciła religię jako zabobon i wyznaczyła ludziorom nowy cel, zbudowanie komunizmu. Członek państwa radzieckiego z założenia miał być „bogaty wewnętrznie, czysty moralnie i fizycznie doskonały” (Program KPZR, 1956)⁴. Nowa ideologia znalazła odzwierciedlenie również w słownikach. Opis leksemu человеколюбие został pozbawiony pierwiastka religijnego, zob. np. MAS-2: любовь к человечеству, к людям, готовность помочь им; гуманность. Wyraz bliźniejszy zastąpiło niosącym ideologiczne a zarazem patetyczne zabarwienie leksemem человечество⁵, chrześcijańskie милосердие zamienia neutralny opis ‘gotowość pomocy’. Co więcej, do artykułów hasłowych włączony zostaje nowy element, traktowany jako zamiennik wyrazu человеколюбие – гуманность.

Leksem гуманный pojawił się w języku rosyjskim już w latach 40-tych XIX wieku jako pośrednie zapożyczenie z łac. *humanus*⁶. Dal objaśnia go jako «человеческий, человеческий, людский; свойственный человеку истинно просвещённому; человеколюбивый, милостивый, милосердный». Гуманность natomiast to «человечность, людскость; благодушие, человеколюбие, милосердие; любовь к ближнему». Wśród znaczeń przytoczonych w słowniku Dala odnajdujemy również chrześcijańskie человеколюбие, милосердие, choć wydaje się jednak, iż w XIX wieku jednostka гуманность częściej była rozumiana nie jako stan duszy, ale stan rozumu. Гуманность есть человеколюбие, но развитое сознанием и образованием – pisał Bieliński w rozprawie *Взгляд на русскую литературу* (1847 roku). Rosyjski biskup Grzegorz Szlisselburgski (Lebiediew), obecnie nowokanonizowany przez rosyjską cerkiew męczennik, na początku XX wieku w swoim kazaniu *О любви* wręcz potępiał cechę гуманности jako obcą prawosławnemu rozumieniu miłości:

На втором месте по распространенности можно назвать суррогат любви, основанный на гуманности. Люди, несмотря на всю свою земляность, считают себя существами духовными и не прочь покичиться своими высокими качествами, среди которых на первое

² *Mentalność rosyjska. Słownik*, oprac. i red. A. de Lazari, Katowice 1995.

³ W. O. Kłinczewski, cyt. za: B. B. Колесов, 2001, *Древняя Русь: наследие в слове*, В 5-ти кн. Кн. 2. Добро и Зло, Санкт-Петербург 2001, s. 281.

⁴ Cyt. za: *Mentalność rosyjska...*, dz. cyt., s. 90.

⁵ Wyrazy человек, человечество były w epoce radzieckiej swoistymi „ideologemami” wynikającymi z marksistowskiego humanizmu, który absolutyzował człowieka. Zobacz np. znane ówczesnie hasła: Человек человеку друг, товарищ и брат. Всё во имя человека, всё для блага человека. Человек – это звучит гордо (TSS, 658).

⁶ П. Я. Черных, *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, т. 1-2, Москва 1999, т. I, s. 227.

место выставляется гуманность, т.е. человеческое отношение к подобным себе, а также ко всему миру живых существ. (...) Эта любовь гуманности – обман и суррогат любви. Эта любовь основана на признании достоинств человека, прежде всего – своих собственных достоинств. Эта любовь будет всегда самоутверждением. Всегда она будет любовью к любящим меня. Всегда будет самосвидетельствовать: вот какой я хороший. Видите, как я добр к вам. Признайте это и отвечайте мне благосклонностью. Какая же любовь может вырасти на таком самолюбании, если любовь есть плод самоотречения?» (, православия” № 12, 2002).

W tym kontekście można się pokusić o stwierdzenie, że jednostki *человеколюбие* i *гуманность* reprezentują różne kategorie kognitywne, są odrębnymi fragmentami wiedzy człowieka o świecie. *Человеколюбие* zawiera w sobie element *sacrum*, cecha nazywana tym leksemem jest właściwa samemu Bogu. „Благодарим Тя, яко не погубил еси нас со беззаконными нашими, но человеколюбствовал еси обычно” – brzmią słowa jednej z modlitw⁷. Inna zaczyna się wezwaniem: К Тебе, Владыко Человеколюбче, от сна восстав прибераю⁸. Bóg to Человеколюбец (kalka z gr. *Fi-lantropos*). Bóg jest celem i wzorem życia człowieka, stąd też miłość do bliźniego (человеколюбие) jest podstawową cnotą chrześcijanina. Etymologia leksemu *гуманность* prowadzi nas do łac. *humanus*, czyli dosłownie ‘ludzki’, w tłumaczeniu na rosyjski „человеческий, человеческий”. W centrum tego określenia znajduje się człowiek, jego godność, dostojęństwo, znaczenie leksemu jest więc antropocentryczne.

Zwróćmy uwagę na fakt, iż w ilustracjach słownikowych hasła *человеколюбие* w MAS-2 wyraz ten zawsze stoi w parze z leksemem *гуманность*, zob.

Гуманность и человеколюбие — одна из самых резких черт национального характера французов. Белинский, Парижские тайны. Роман Э. Сю. — Во имя человеколюбия и гуманности необходимо все кончить возможно быстрее. Каждый день несет десятки и сотни новых жертв. Степанов, Порт-Артур. (MAS-2, 4, 660).

Przykłady te mogą wskazywać na świadomy zabieg semantycznego zbliżenia, utożsamienia wyrazu *человеколюбие* z leksemami *гуманность* i *гуманизм*, oddalającymi od tradycyjnego rozumienia miłości chrześcijańskiej. Należy zauważyć, że w pierwszym wydaniu słownika Uszakowa nie zauważamy semantycznej bliskości tych dwóch wyrazów, zob. *человеколюбие* – (книжн.). **Любовь к людям, милосердие.** (TSU, 4, 1248); *гуманный* – человеческий, отзывчивый, внимательный к чужой личности, культурный (TSU, 1, 639).

Współczesne słowniki powielają definicję *человеколюбия* zarejestrowaną w MAS, zob. *человеколюбие* – любовь к человечеству, к людям, готовность помочь им; гуманность. (BTS, 1470). Opis ma wyraźnie świecki charakter, choć ilustracje wskazują na szersze rozumienie leksemu, zarówno powrót pierwiastka religijnego, zob. na przykład: *христианское человеколюбие*, jak też użycia świeckie, moralne czy społeczne: *воспитывать в детях человеколюбие, работать во имя человеколюбия* (BTS, 1470). Wydaje się, iż leksemu *гуманность* i *человеколюбие* na trwałe zbliżyły się czy wręcz utożsały znaczeniowo. W wielu współczesnych źródłach leksykogra-

⁷ Молитвослов, «Лествица», Северо-западный центр православной литературы «Дионтра», Москва, Санкт-Петербург 1998, s. 24.

⁸ Тамże, s. 19.

ficznych traktowane są jako synonimy, zob. TSRS: *человеколюбие* – (...) син. гуманность; ант. человеконенавистничество, мизантропия. (s. 209). W słowniku Oż-73 *гуманный* to „человечный, отзывчивый, культурный” (Oż-73, 137), w OSz-4 *гуманный* to już „направленный на благо других; человеколюбивый и отзывчивый” [podkreślenie A. R-K] (OSz-4, 149). Niegdyś bliskoznaczne wyrazy *милосердие, сострадание* tracą znaczeniową bliskość z jednostką *человеколюбие*, słownik synonimów T.S. Alijewoj (SSRJ) wskazuje nam chociażby na szeregi:

гуманизм – гуманность, человечность, человеколюбие, человечество (s. 115); сострадательность – милосердие, сердобольность, жалостливость (разг.), благость (книжн.); сострадание – жалость, сожаление, сочувствие, соболезнование, участие (s. 534).

Inna droga semantycznego rozwoju greckiego terminu *filantropia* w języku rosyjskim związana jest z leksemem *филантропия*. Wyraz wszedł do języka, jak podaje Czernych, w pierwszym dziesięcioleciu XVIII wieku jako pośrednia pożyczka z języków zachodnioeuropejskich⁹. Należy zauważyć, że w Europie panowały wówczas idee oświeceniowe, propagujące postawy racjonalistyczne, scjentyistyczne i antropocentryczną wizję wszechświata. W słowniku SAN wydanym w 1847 roku leksem *филантропия* zarejestrowany jest w znaczeniu ‘человеколюбие’ (4, 387) i wydaje się, iż w XIX-wiecznej Rosji jest rozumiany tak samo, jak jego rosyjska kalka. Zapomniany dziś XIX-wieczny pisarz rosyjski M.N. Zagoskin tak pisał o tym zapożyczeniu:

Филантропия – греческое составное слово, которое бог знает почему попало в наш язык... У нас есть звучное прекрасное слово человеколюбие, которое и по смыслу, и по составу своему совершенно одно с греческим словом филантропия, составленным так же, как русское, из двух слов: любовь и человек... Я согласен, что язык обогащается, когда мы переносим в него слова, заключающие в себе новую мысль или понятие, для которых в нашем языке нет верного и приличного выражения; но если мы свое коренное слово заменяем без всякой нужды совершенно тождественным иностранным словом, то, конечно, вовсе не обогащаем, а разве истошаем и портим свой собственный язык.” (М.Н. Загоскин, Москва и москвичи: Записки Богдана Ильича Бельского, Москва 1988, с. 349-350)¹⁰.

Mimo iż Zagoskin przekonuje o semantycznej identyczności obu wyrazów, w słowniku Dala odnajdujemy szerszy opis:

филантропия – греч. человеколюбие, забота об улучшении участи человечества. *Филантропическое общество*, человеколюбивое. *Филантропическое заведение*, даровая школа, богадельня, и вообще богоугодное. *Филантроп*, -ка – кто посвятил себя этому делу, пользе ближнего (Dal, 4, 340).

Jak wynika z artykułu hasłowego, podstawowym znaczeniem jest tu ‘dobroczynność, troska o poprawę życia ludzkiego’. Mimo iż leksemy tego gniazda słowotwórczego opisywane są przede wszystkim przez pryzmat religii (zob. elementy definicyjne typu богоугодное, ближний), to wydaje się, iż można dostrzec w nich i echa humanizmu oświeceniowego, który nie tyle propagował doraźną pomoc poszczególnym jednostkom, co ogólny rozwój ludzki i postęp cywilizacyjny (zob. fragment definicji ‘забора об

⁹ P. J. Czernych, dz. cyt., t. II, s. 311.

¹⁰ Cyt. za: Г. В. Судаков, 2003, *Речевые вкусы М. Н. Загоскина*, w: *Словарь русского языка XIX века. Проблемы. Исследования. Перспективы*, Отв. Ред. С.Св. Волков, Санкт-Петербург, с. 74.

улучшении участи человечества’). Jakie by nie były przesłanki filantropii (religijne czy humanitarne), faktem jest, że XIX wiek przyniósł niezwykle prężny rozwój dobroczynności, a obok cerkiewnych i państwowych organizacji zaczęły się też szybko rozwijać i instytucje, założone przez osoby prywatne, choćby Человеколюбивое общество¹¹.

Władze radzieckie wyeliminowały z ówczesnej rzeczywistości zjawisko dobroczynności jako niepożądane, wrogie i amoralne. Po pierwsze, identyfikowano ją z religijną moralnością i działalnością organizacji cerkiewnych, która była oficjalnie zakazana przez władze komunistyczne od 1929 roku. Państwo socjalistyczne w myśl swych zasad zapewniało zadowalający poziom życia obywateli, a jakkolwiek pomoc pozapaństwową traktowało jako uwłaczającą godności człowieka. Poza tym bolszewicy widzieli w takiej pomocy środek oszukiwania narodu przez klasę eksploatującą, chcąc w taki sposób odwrócić uwagę od walki klasowej. Odzwierciedlenie takiego nastawienia ideologicznego znalazło miejsce i w słownikach. Przytoczmy artykuły hasłowe terminu *филантропия* w przykładowych radzieckich źródłach leksykograficznych:

MAS-2: *филантропия* – 1. Устар. Человеколюбие. В Радищеве отразилась вся французская философия его века: скептицизм Вольтера, филантропия Руссо, политический цинизм Дидро. Пушкин, Александр Радищев. 2. Помощь и покровительство нуждающимся в буржуазном обществе. — *Филантропия сама по себе оскорбительна для человеческого достоинства*. Писарев, Мыслящий пролетариат. *Малым делом считалась — и считается — филантропия, кормление бедных крошками со стола богатых*. М. Горький, Письмо редакции журнала «Будущая Сибирь». [Греч. *φιλανθρωπία*] (4, 564)

Oż-73: *филантропия* – буржуазная благотворительность, помощь и покровительство нуждающимся. *Лицемерная ф. богачей*. (s. 783)

Jak widzimy, leksem *филантропия* został wyłączony z aktywnych zasobów słownictwa bądź jako archaizm w znaczeniu ‘человеколюбие’, bądź jako jednostka „obca” i „wroga” komunistycznej ideologii w znaczeniu ‘благотворительность’. Użyty w opisach przymiotnik *буржуазный* niósł w sobie ukryte znaczenie „несоциалистический, классово враждебный” i wskazywał na pojęcie obce rzeczywistości radzieckiej¹². W ten sposób leksem *филантропия* otrzymał pejoratywne zabarwienie i został wyeliminowany z radzieckiej moralności jako negatywna wartość.

Dziś leksem *филантропия* powraca do aktywnych zasobów języka, jak rejestruje słownik językowych zmian Sklarewskiej, zob.

→ *филантропия* – книжн. Благотворительная деятельность, оказание помощи и покровительства неимущим, нуждающимся. В экономическом плане филантропия представляет форму перераспределения общественного богатства в пользу обделенных судьбой и ситуацией. Идеологически она несёт в себе ценности традиционных религиозных институтов. Век XX, 1990, 10.

¹¹ *Российская цивилизация: Этнокультурные и духовные аспекты: Энциклопедический словарь*, ред. кол.: Мчедлов М.П. и др., Москва 2001, s. 196.

¹² Н. А. Купина, *Тоталитарный язык. Словарь и речевые реакции*, Екатеринбург 1995, s. 33.

Autorka kwalifikuje go jako wyraz książkowy, więc jego obszar użycia wydaje się jednak ograniczony. Co więcej, w artykule hasłowym brak wskazania na pierwotne znaczenie filantropii jako „человеколюбия”, co może sugerować znaczeniowe zawężenie wyrazu jedynie do semu „добродетельность”. W BTS zarejestrowane są jeszcze oba znaczenia, ale pierwsze, podstawowe opatrzone jest kwalifikatorem *устарелое*, zob. *филантропия* – 1. устар. человеколюбие. 2. благотворительная деятельность, оказание помощи и покровительства нуждающимся. (BTS, 1422). W artykułach hasłowych jednostki *филантропия* we współczesnych słownikach zwraca uwagę brak ilustracji. Oczywiście znaczenie leksemu w stosunku do opisów ze źródeł radzieckich pozbawione zostało pejoratywizujących ideologicznych elementów, ale wydaje się, iż melioracja i aktualizacja znaczenia powinna być poparta przykładami. Ich brak w słownikach końca XX wieku może wskazywać, że status tego wyrazu nie jest do końca określony.

Wynika to z faktu, że zorganizowana pomoc charytatywna we współczesnej Rosji dopiero pod koniec lat 80-tych stawiała swe pierwsze kroki. O ile w końcu XIX wieku można było mówić o ponad 14 tysiącach towarzystw dobroczynnych, to wiek później takich organizacji jest ok. 500, przy czym są to przede wszystkim instytucje państwowe i religijne¹³. Niewątpliwie dobroczynność wchodzi obecnie w nowy etap rozwoju, z nowymi formami wzorowanymi na filantropii zagranicznej. To już nie tyle tradycyjne chrześcijańskie miłosierdzie, co cały zorganizowany system fundacji i przedsięwzięć z różnymi, często komercyjnymi przesłankami. Terminy pomocy humanitarnej to dziś również obok jednostek *благотворительность*, *филантропия*, *милосердие* nowe zapożyczenia, jak: *спонсорство*, *спонсоринг*, *донор*, *волонтер*. Niewątpliwie to nowe podejście do pomocy społecznej znajdzie odzwierciedlenie i w słownikach. Na przykład w porównaniu ze słownikiem Dala, gdzie *благотворение* miało charakter indywidualny, słownik Sklarewskiej wskazuje już na uspołecznienie, zorganizowany charakter dobroczynności (zob. *благотворительность* Skl., 97-98). Mimo iż wyraz *филантропия* jest synonimem jednostki *благотворительность*, obecnie bardzo aktywnej w języku, to jego użycie w tekstach prasowych jest również nieznaczące.

*

Na przykładzie losów zapożyczenia *filantropia* w języku rosyjskim, a dokładniej w słownikach opisowych języka rosyjskiego można zaobserwować wpływ pozajęzykowych czynników na rozumienie i status leksemów. Pragmatyczny komponent znaczeniowy w sposób jawny czy ukryty jest obecny w każdym opisie słownikowym i może się zmieniać wraz ze zmianami w życiu społecznym. Analiza językowa wykazuje, że greccyzm *filantropia* przeszedł w języku rosyjskim drogę od chrystocentrycznej rozumianej miłości do antropocentrycznego humanizmu.

¹³ *Rossijskaja ciwilizacija*, dz. cyt., s. 197.

SUMMARY

Greek loan word "philanthropy" in Russian

Looking at the history of the loan word *philanthropy* in Russian language (in Russian descriptive dictionaries) the influence of social factors on the comprehension and the lexeme's status can be observed. The pragmatic semantic component is directly or indirectly present in every linguistic description and it can change according to the changes in the social life. The analysis showed that Greek loan word *philanthropy* in Russian language has passed from the christocentric understanding of love to the anthropocentric humanism.